

ЕКСПЕРИМЕНТИ І ДОСЛІДЖЕННЯ: ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

УДК 159.95

І. В. Музиченко

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ: «ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ» ТА «НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ»

Висвітлено проблему співвідношення етнопсихологічних понять – «етнічна свідомість» і «національна свідомість». Проаналізовано різні теоретико-методологічні напрями досліджень етнічної і національної свідомості. З'ясовано, що етнічна свідомість є історично першою формою національної свідомості.

Ключові слова: суспільство, етнопсихологія, етнос, нація, етнічна свідомість, національна свідомість.

Проблема визначення понять «етнічна свідомість» та «національна свідомість» має давню та складну історію, адже вони є одними з головних у етнопсихології. Проте досі не існує чітких однозначних визначень щодо них, часто їх отожднюють одне з одним, а інколи трактують як синоніми. **З а в д а н н я** нашої с т а т т і – чітко визначити терміни «етнічна свідомість» та «національна свідомість» і межі використання цих понять.

Проблему етнічної свідомості досліджували такі вчені, як І. Кант, І. Фіхте, Г. Гегель. Зокрема, І. Кант та І. Фіхте етнічну свідомість розглядали як певну ідеальну субстанцію – «дух, душа». У Г. Гегеля одним з етапів розвитку «самосвідомості абсолютного духу» як притаманної людині від початку «самосвідомості самого себе» є ніщо інше як «дух народу». Цей «дух» він розуміє як початок нації, її історичної долі та місії, його сутність є визначальною навіть для «думок народу».

Продовжили трактування етнічної свідомості засновники напряму «психології народів» М. Лацарус та Х. Штейнталь, які визначили предмет і завдання етнічної психології. На їхню думку, її завданнями є вивчення особливих форм духовної діяльності різних народів – міфів, звичаїв, традицій, мистецтв та історії, в яких виявляється «народний дух». Саме «народний дух» визначає, що робить народ саме цим народом, і полягає в суб'єктивному баченні представників народу, які ідентифікують себе як одне ціле, тобто як один народ.

© І. В. Музиченко, 2016

Важливим внеском у розвиток етнічної психології стала десятитомна праця видатного німецького філософа, мовознавця й теоретика психології В. Вундта – «Психологія народів». Згідно з його вченням, складові «духу народу» – мова, міфи і звичаї – «є духовними продуктами розвитку, в утворенні яких виявляються своєрідні психологічні закони» [12, 22]. За В. Вундтом, етнічна свідомість, «дух народу – це вищі психічні процеси, що виникли за спільного життя багатьох індивідів: суспільні уявлення, почування, прагнення» й те, що він назвав «аперцепцією», або «колективною творчою діяльністю» [Там само, 73 – 114].

Певна схожість із теоретико-методологічними засадами «психології народів» і водночас деякі істотні відмінності простежуються в підході до визначення етнічної свідомості, який запропонували представники французької школи «психології мас» – Г. Лебон, С. Сігеле, Г. Тард. Один із фундаторів «психології мас» Г. Лебон пропонував вивчати етнічну свідомість через розвиток цивілізацій, виокремлюючи такі її елементи, як мова, релігія, мистецтво, література. Причому вчений зазначав, що ці елементи мають різне функціональне наповнення для розуміння внутрішнього світу націй.

Проблему етнічної свідомості порушував і засновник психоаналізу З. Фрейд. Етнічну свідомість він розглядає як природжене, глибинне та несвідоме утворення психіки, таке, що має базову інстинктивну природу. Запропоновану теорію розвинув К. Юнг у концептах «колективного несвідомого» та «архетипів». Колективне несвідоме, за К. Юнгом, є природженим, воно ідентичне у всіх людей і цим створює загальну основу духовного життя кожного. Основою колективного несвідомого є архетипи, які розуміють як несвідомий смисл, що змінюючись, стає усвідомленим і сприйнятним. Він зазнає змін під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої виникає. Отже, у психоаналітичній теорії існує умовний розподіл етнічної свідомості на масову та індивідуальну.

Проблему етнічної свідомості активно розробляли у 20–60-х рр. XX ст. американські етнологи та етнопсихологи. Такі вчені, як Ф. Боас, Р. Бенедикт, М. Мід, А. Кардінер, Кора де Буа, А. Інкелес, Д. Левінсон обґрунтували поняття масової етнічної свідомості у концепціях «базової особистісної структури», «модальної особистості» та «середньої особи». У своїх теоретичних концепціях зазначені автори відштовхувалися від певного типового узагальненого культурно-психологічного образу кожної нації, який спадково передається з покоління в покоління і втілюється в кожному з представників етносу у вигляді певного комплексу культурних та психологічних особливостей – від стереотипного набору форм поведінки до характеру неврозів та способу психологічного захисту.

У 1960-ті рр. минулого століття з'являються праці з різних аспектів етнічної свідомості. Так, Ю. Бромлей зазначає, що етнічна свідомість – це система поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи [11, 77].

Вплив соціальних чинників на формування етнічної свідомості досліджували такі радянські етнографи, як П. Рогачев, В. Столипін, С. Токарев. Скажімо, С. Токарев основними чинниками формування нації та народної (етнічної) свідомості вважав «державну приналежність» та «економічні зв'язки» [18].

Етапною в обговоренні проблеми етнічної свідомості в колишньому Радянському Союзі стала дискусія на сторінках журналу «Советская этнография» 1980-х рр., розпочата статтею А. Дашдамірова. У цій науковій дискусії взяли участь С. Арутюнов, Ю. Бромлей, Л. Дробижева, І. Кон, Г. Старовойтова та інші відомі

вчені. Обговорювалися питання впливу біологічного чинника (спільність генофонду в рамках етносу), що визначає домінуючі психофізіологічні типи нервової системи; підкреслювалося, що однією з головних причин гальмування розвитку етнопсихології, а, відтак, і вивчення етнічної свідомості, є брак уваги до цієї проблеми з боку психологів; розглядалися можливі напрями дослідження етнічної свідомості; порушувалося питання впливу культурного середовища на психіку етносу.

Інші вчені також досліджували проблему етнічної свідомості. Зокрема, Г. Солдатова розглядає етнічну свідомість як усвідомлення певною спільнотою або окремою людиною своєї належності до певної спільності, історичної долі її представників, неповторності характеру, менталітету, психології, культури. Авторка стверджує, що в згаданому феномені відображено всі ідеї, настанови, устремління та культурні надбання певного етносу [16, 189]. За М. Степико: «етнічна свідомість – це суб'єктивне відображення наявної єдності інтересів у різних сферах життєдіяльності» [9]. Більш конкретно з цього приводу висловлюється Ю. Семенов: «етнічна свідомість – це усвідомлення людьми своєї приналежності саме до цієї, а не до якої-небудь іншої спільності» [8, 244].

В. Левкович вважає, що етнічна свідомість – це одна із форм відображення етносом наявності інших етнічних спільнот і ставлення до них [15]. Дослідник В. Кайгер вважає в етнічній свідомості концентрований вираз концептуального підходу до світу з позиції історичного досвіду та соціокультурних умов життя народу [14].

Значний внесок у розроблення проблеми етнічної свідомості зробили вітчизняні вчені. Приміром, В. Горбунова трактує етнічну свідомість як усвідомлення себе на побутово-етнографічному рівні, на зразок «я – українець». За даними авторки, етнічна свідомість проявляється через любов до своєї мови, традицій, звичаїв, а також як гордість статусом представника свого етносу [2]. В. Хотинець визначає етнічну свідомість як усвідомлення народом своєї етнічної спільності, виокремлення з оточуючого світу і оцінка в ньому свого місця [19].

Дослідниця О. Романенко визначає «етнічну свідомість як усвідомлення і переживання своєї приналежності до соціуму, його культури, адаптація особистості до форм соціальних відносин, прийняття соціальних ролей і взаємодії із соціумом». Несформованість згаданого виду свідомості в людини, за даними дослідниці, призводить до формування маргіальності, збайдужілості до своєї мови, історії, культурних традицій особистості, яка вагається між розмаїттям культур і не може ідентифікувати себе з жодною з них [7, 66].

А. Березін розглядає етнічну свідомість як сукупність уявлень, знань, настанов і схильностей, виявлених та засвоєних у процесі онтогенезу, накопичених за допомогою життєвого досвіду людини й етнічної групи [1]. Л. Орбан-Лембрик трактує етнічну свідомість як усвідомлення індивідуальної етнічної належності, специфічних рис власного етносу, ставлення до нього. Дослідниця вважає, що етнічна свідомість реалізується як групова свідомість, що послуговується критерієм розрізнення «ми» і «вони» [5]. На думку М. Пірен, етнічна свідомість – це феномен, що зароджується на основі згуртованості групи людей, яка переростає в окремі народи на основі спільних цінностей, та який виражається в розумінні (усвідомленості) кожним індивідом окремо своєї належності до цієї групи (народу), його неповторності та відмінності від усіх інших [6, 171].

О. Лозова розглядає етнічну свідомість крізь призму етнічного образу (картини) світу, зазначаючи, що він є системоутворювальним компонентом етнічної свідомості індивіда та соціальної групи, які утворюють етнічну спільність [4].

Тобто вітчизняні вчені дотримуються думки, що етнічна свідомість є наслідком об'єднувачих процесів; її суть – в усвідомленості народом та кожною особистістю окремо своєї приналежності до конкретного етносу та його відмінності від інших.

Також досить часто поняття «етнічна свідомість» переплітається з поняттям «національна свідомість». Тому слід чітко розмежувати ці поняття і з'ясувати, у якому зв'язку вони перебувають в етнопсихології.

За І. Суржик, національна свідомість – це складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації та відображають основні засади її буття [10, 5]. На думку І. Кресіної, національна свідомість є визначальним чинником формування нації, соціальної спільності, культурної окремоті [3]. За визначенням Г. Старовойтової, національна свідомість – це той прошарок суспільної діяльності, який обмежений рамками буденного досвіду (закріпленого в традиціях і звичаях) і охоплює безпосереднє відображення практичної діяльності, моралі й норми звичаєвого права, естетичні норми та вдачу, уявлення про свою етнічну належність у певній шкалі, яка співвідносить даний етнос з іншими; регулює традиційно побутові стереотипи поведінки, охоплює безпосереднє відображення життєдіяльності нації, несвідоме використання національної мови і т. ін. [17]. За П. Гнатенко, національну свідомість можна визначити як «усвідомлення місця і ролі своєї нації в системі суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин своєї нації з іншими соціально-етнічними спільнотами, які проявляються в ідеях, почуттях, прагненнях» [13, 54].

Національну свідомість можна трактувати, за Ю. Бромлеєм, у вузькому і широкому значенні. У вузькому розумінні термін «національна свідомість» вчений пропонує називати «етнонаціональною свідомістю», а в широкому – на його думку, доречно було б використовувати термін «свідомість нації», однак її можна називати і як суспільну свідомість, тому науковець пропонує використовувати поняття «етносоціальна свідомість нації». Національна свідомість у вузькому значенні включає в себе національну самосвідомість, а в широкому – окрім національної самосвідомості – ще й усвідомлення всього середовища, в якому нація живе і розвивається, та всіх сфер взаємовідносин з іншими народами [11, 77].

Кожен елемент духовного світу особистості і спільноти певною мірою ґрунтується чи опосередковується етнічним. Національна ж свідомість є надетносним, але не безетнічним чи позаетнічним виразом універсального, і формується не етносом чи етносами, але в етносах чи етносі освіченими колами моно- чи поліетнічного суспільства, які піднімаються над етнічною обмеженістю, тримаючись своєї етнічної приналежності у своїй духовно-практичній діяльності, засвоюють універсальні цінності, а також продукують індивідуально-етнічні всезагальні за змістом, але національно-специфічні цінності.

О т ж е етнічна свідомість – складне етнопсихологічне поняття. Етнічна свідомість постає історично першою (зародковою) формою національної свідомості. Для більшості етнопсихологічних понять етнічна свідомість – це підгруня, основа для їх зародження. Тому етнічна свідомість є одним із центральних понять в етнопсихології, без якого не може існувати та формуватися суспільство як окремий етнос чи, навіть, як окрема велика нація.

1. *Березін А. М.* Психологічні чинники генезису етнічної свідомості особистості: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 / Березін Андрій Миколайович. – К., 2002. – 208 с.
2. *Горбунова В. В.* Основні парадигми дослідження етнічної свідомості в психології / В. В. Горбунова // Психологія. Зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. Випуск 17, 2010. – С. 23 – 29.
3. *Кресіна І.* Етноси, етнічні групи, нації. Сучасна етнополітика: Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві./ О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2002. – 312 с.
4. *Лозова О. М.* Структура й семантика етнічної свідомості / О. М. Лозова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/20071/06_Lozova.pdf
5. *Орбан-Лембрик Л.* Шляхи формування етнічної свідомості українців у часи середньовіччя / Л. Орбан-Лембрик // Нар. творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 66–71.
6. *Пірен М. І.* Основи етнопсихології / Пірен М. І. – К. : Наука, 1996. – 360 с.
7. *Романенко О. В.* Внутрішня форма слова як інструмент опису етнічної свідомості [Електронний ресурс] / О. В. Романенко // Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/VKhipG_2014_1103_78_13.pdf.
8. *Семенів Н. М.* Етнопсихологічні аспекти міжособистісної взаємодії в структурі розвитку соціальних установок / Н. М. Семенів // Пробл. заг. та пед. психології : зб. наук. пр. – 2011. – 13, ч. 7. – С. 204–211.
9. *Степико М. Т.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико; НАН України. Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – К. : Знання, 1998. – 250 с.
10. *Суржик І. О.* Культурні засади української нації : автореф. дис. ...канд. філософ. наук : 09.00.12 / І. О. Суржик; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013. – 17 с.
11. *Бромлей Ю. К.* К вопросу о влиянии особенностей культурной среды на психику / Ю. К. Бромлей // Советская этнография. – 1983. – № 3. – С. 67–75.
12. *Вундт В.* Психология народов / Вильгельм Вундт. – М. : ЭКСМО-Пресс; СПб. : TerraFantastica, 2002. – 864 с.
13. *Гнатенко П. И.* Этнические установки и этнические стереотипы / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – Днепропетровск, 1995. – 124 с.
14. *Кайгер В. И.* Состояние этнического сознания / В. И. Кайгер // Наука і освіта: науково-практ. жур. Південного центру АПН України. – 2004. – № 3. – С. 77–81.
15. *Левкович В. В.* Социально-психологические проблемы этнического сознания / В. В. Левкович, Н. Г. Танкова // Социальная психология и общественная практика. – М., 1983. – С. 138–153.
16. *Солдатова Г. У.* Психология межэтнической напряженности / Солдатова Г. У. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
17. *Старовойтова Г. В.* О предметной области этнопсихологии / Г. В. Старовойтова // Советская этнография. – 1983. – № 3. – С. 78–85.
18. *Токарев С. А.* Социальная психология этносов / С. А. Токарев, М. А. Свердлина. – М. : Смысл, 1983. – 145 с.
19. *Хотинец В. Ю.* Этническое самосознание / В. Ю. Хотинец. – СПб. : Алетей, 2000. – 311 с.

References

1. *Berezin, A. M.* (2002). *Psykhologichni chynnyky henezu natsionalnoi samosvidomosti osobystosti : dys...kand. psykhol. nauk:19.00.07 [Psychological factors of national self-consciousness and personality genesis.]*, Kyiv, 208 p.

2. *Bromlei, Yu. K.* К вопросу о влиянии особенностей культурной среды на психику [On the effect of the cultural environment features on the psyche]. *Sovetskaia etnografiya*. [Soviet ethnography], 1983, no 3, pp. 67–75.
3. *Vundt V.* (2002) *Psykholohyia narodov* [Psychology of peoples]. Moscow, TerraFantastica, 864 p.
4. *Hnatenko P. Y., Pavlenko V. N.* (1995). *Etnicheskie ustanovki i etnicheskie stereotypy* [Ethnic attitude and ethnic stereotypes] . Dnepropetrovsk [in Ukrainian].
5. *Horbunova V. V.* (2010). *Osnovni paradyhmy doslidzhennia etnichnoi svidomosti v psykholohii* [The basic paradigm of ethnic consciousness research in psychology]. *Psykholohyia. Zbirnyk naukovykh prats.* [Psychology. Collection of scientific research.] - Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova, no 17, pp. 23-29.
6. *Kayher V. Y.* (2004) *Sostoyanye etnycheskoho soznannya* [Stress state of ethnic consciousness]. *Nauka i osvita: naukovo-praktychnyy zhurnal Pivdennoho tsentru APN Ukrayiny.*[Science and Education : scientific journal of the Southern Center for APS of Ukraine], no 3, pp. 77–81.
7. *Kresina I., O. Mayboroda, R. Chilachava, T. Pylypenko ta in.* (2002). *Etnosy, etnichni hrupy, natsii. Suchasna etnopolityka: Spriannia poshyrenniu tolerantnosti u poli etnichnomu suspilstvi* [Ethnos, ethnic groups, nations. Modern ethnic policy: Promoting tolerance in the ethnic community]. Kyiv: Fond «Ievropa XXI», 2002. – 312s.
8. *Levkovich V. V., Tankova N. H.* (1983). *Sotsialno-psixologicheskie problemy etnicheskogo soznaniya* [Social-psychological problems of ethnic consciousness]. *Sotsyalnaya psykholohyya y obshchestvennaya praktyka* [Social Psychology and Social Practice]. Moscow, pp. 138–153.
9. *Lozova O. M.* *Struktura y semantyka etnichnoyi svidomosti* [The structure and semantics of ethnic consciousness] [Elektronnyi resurs]. Retrieved from: http://novyn.kpi.ua/20071/06_Lozova.pdf
10. *Orban-Lembryk L.* (2003). *Shlyakhy formuvannya etnichnoyi svidomosti ukraintsev u chasy serednovichchya* [Ways for formation of Ukrainian ethnic consciousness in the Middle Ages]. *Narodna tvorchist ta etnografiya.* [Folk Art and Ethnography], no 3, pp. 66 – 71.
11. *Piren M. I.* (1996). *Osnovy etnopsykholohiyi* [Fundamentals of ethnopsychology], Kyiv : Nauka, 360 p.
12. *Romanenko O. V.* *Vnutrishnya forma slova yak instrument opysu etnichnoyi svidomosti* [The inner form of the word as a tool of ethnic consciousnessdescription] [Elektronnyi resurs] Retrieved from: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPG>
13. *Semeniv N. M.* (2011). *Etnopsykholohichni aspekty mizhosobystisnoyi vzayemodiyi v strukturi rozvytku sotsialnykh ustanovok* [Ethno-psychological aspects of interpersonal interaction in the structure of social attitudes]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii : zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPNU.* [Problems of General and Educational Psychology: collection of scientific research of H.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAPSU.], no 13, pp. 204-211.
14. *Soldatova H. U.* (1998). *Psykholohyya mezhetnycheskoy napryazhennosti* [Psychology of ethnic tensions], Moscow : Smisl, 389 p.
15. *Starovoytova H. V.* (1983). *Psixologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti* [About the subject area of ethnopsychology], *Sovetskaya etnografiya* [Soviet ethnography], no 3, pp. 78–85.
16. *Stepyko M. T.* (1998). *Buttia etnosu: vytoky, suchasnist, perspektyvy (filosofsko-metodolohichni analiz)* [Being ethnicity: origins, present and prospects (philosophical and methodological analysis)], Kyiv: Znannya, 250 p.
17. *Surzhyk I. O.* (2013). *Mifolohichni zasady ukrainskoi etnichnoi kultury : avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk : 09.00.12* [Mythological principles of Ukrainian ethnic culture]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv national university [in Ukrainian].
18. *Tokarev S. A., Sverdlyna M. A.* (1983). *Sotsialnaya psihologiya etnosov* [Social Psychology of Ethnos]. Moscow: Smisl, 145 p.
19. *Khotynets V. Yu.* (2000). *Etnycheskoe samosoznanye* [Ethnic consciousness], SPb. : Aleteya, 31 p.

**Рекомендовано до друку.
Д-р психолог. наук проф. дійсн. член НАПН України Н. В. Чепелева**